

EGY HAZAI IPARVÁLLALAT A MULTINACIONÁLIS KONSZERN ELLEN

A DOMESTIC INDUSTRIAL COMPANY AGAINST A MULTINATIONAL CONCERN

DR. KAPOSÍ ZOLTÁN DSc., egyetemi tanár
PTE KTK Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete

Abstract

The study presents a case of the formation of the domestic manufacturing industry, particularly the history of the Patria Ersatz Coffee Factory in Nagykanizsa. In the Continental Europe the ersatz coffee production and trading was controlled by the German Franck Concern through a hundred years. But in the last thirty years of the 19th century the thought of development of the domestic industry strengthened in Hungary. This was used by the Nagykanizsa headquartered Schwartz and Tauber wholesale company, which built up his ersatz coffee factory in 1906. The company used his commercial network to distribute his products. The Patria gained a market share of 5–6% on the domestic market in two years. The investment came off with the support of the state and the city. The products of the Pátria represented high quality; this fact was proven by winning several fair awards. Market fight began among the two companies, yet the conditions were unequal. The subsistence of the Patria depended on whether he managed to gain orders from the state or large companies. After three years of successful operation the Patria was reorganised as a shareholder group, and later the shares were bought up by the Franck Concern.

A pótkávégégyártás Európában: a Franck-konzern

Európában már a középkortól kezdve egyre erősödött a kávéfogyasztás szokása. A nyugati országokban főleg a 18. századtól erőteljesen nőtt a kereslet különböző kávétermékek iránt. Ebbe a folyamatba kapcsolódott be egy német kereskedő-vállalkozás, amely nemcsak a kávékereskedelemben, hanem a pótkávé gyártásában is jeleskedett. 1828-ban az Enz partján fekvő Vaihingenben hozta létre Johann Heinrich Franck (1792–1867) az első pótkávégégyártó üzemet (Landkaffee-Manufaktur). Innen indult világhódító útjára a vállalkozás.¹ Francknak már életében több gyártelepe volt. Miután 1867-ben meghalt, fiai a cég központját áttették a nem messze lévő Ludwigsburgba, ahol a szállítási feltételek az időközben kiépült közvetlen vasút miatt lényegesen jobbak voltak.² Az örökösök 1871-ben megalapították a Franck Henrik Fiai társas céget. A családi vállalkozás gyorsan terjeszkedett: elsődlegesen a német, majd az osztrák területeken alapítottak újabb és újabb üzemeket. A Franck az Osztrák–Magyar Monarchia területén először 1879-ben Linzben jelent meg, ahol fölépítette azt a hatalmas pótkávégégyárat, amellyel képes volt ellátni a Monarchia nagy részét. A biztosan növekvő kereslet tudatában 1888-ban Magyarországon, Kassán is létrehoztak egy üzemet,³ ahol 235 embert foglalkoztattak. A Monarchiában a harmadik üzemük Zágrábban jött létre 1892-ben.⁴ A Franck gyárainak nyersanyagellátását importból biztosították.

Nem véletlen a pótkávégégyártás- és forgalmazás felfutása. A pótkávénak számos előnye volt a korabeliek számára. Egyrészt a tejjel való fogyasztása révén erős keresletet támasz-

tott a tejtermelés iránt, ami segítette a – sok helyen – leépülőben lévő állattartó kisüzemek fennmaradását is. A pótkávét felnöttek és gyermekek egyaránt nagy mennyiségben fogyaszthatták. A 19. század elején, s később a háborús időkben a reggeli természetes része volt a pótkávéval elkészített tejeskávé, amit kávézóknak, vendéglőkben is felszolgáltak. Másrészt pedig az egészségtelen reggeli pálinkafogyasztás visszaszorításában is eredményes eszköz volt. A pótkávé forgalmazása elsődlegesen a városi lakosságot célozta meg.

A Franck magyarországi térhódítása idején a magyar gazdaságpolitikában felerősödtek a nemzeti vonások. A hazai ipar sokáig kiszolgáltatottja volt a jóval hatékonyabb, technikailag fejlettebb s olcsóbban működő cseh és osztrák iparnak. Kétségtelen, hogy néhány ágazatban a 19. század második felében magas szintet ért el a hazai gyáripar, ám a fejlett országok iparszerkezetéhez képest fontos ágazatok hiányoztak a hazai gyáriparból. Mivel a magyar gazdaság jövedelemtermelő és felhalmozó képessége alacsony volt, így szükség volt olyan állami ipartámogatási törvényekre, amelyek költségvetési forrásokból segítették a gyárak, üzemek létrehozását, kezdeti működését. Az önálló vámpolitikai igények politikai téren való artikulálódása is világosan jelezte az éledező magyar gazdasági igényeket, s ugyanakkor a közgondolkodásban is erőteljesebbé vált a honi ipar fejlesztésének igénye. Mindennek volt is eredménye: az 1880-as évektől megkezdődő állami ipartámogatási törvények révén az elmaradott régiókban felzárkózási folyamatok indulhattak meg.⁵

Ez a folyamat az agrártérségek városaiban is végbement. Ilyen volt Nagykanizsa is, ahol a századfordulón 24 000-en éltek.⁶ A várost sokáig elkerülték a nagyobb gyáripari beruházások. Az 1890-es évektől azonban kereskedelem piacszűkülése után egyre több gyár alakult a városban. Ezeket a gyárakat a igyekezett támogatni. A változásokat jól mutatja, hogy míg az 1880-as években alig volt olyan üzem a városban, amelynek foglalkoztatása elérte volna a 20 főt, addig a századfordulón már tíz ilyen gyár is működött.⁷ A frissen alapított kanizsai gyárak többségének alapanyagát helyben vagy a környéken termelték meg. Tipikus volt, hogy a gyáralapítók a helyi nagykereskedők közül kerültek ki.

Kérdés persze, hogy egy nagy konszernnel szemben hogyan lehet fellépni, s hogyan lehet a hazai pótkávégyártást meghonosítani? A helyzet nem volt egyszerű, mert a Franck jó minőségű termékeket gyártott és komoly versenyelőnyökkel rendelkezett. Mégis történt erre kísérlet: ez volt a nagykanizsai Patria Pótkávégyár, amit 1906-ban a Schwarz és Tauber cég alapított.⁸

A Schwarz és Tauber kereskedő cég és tulajdonosai

A Schwarz és Tauber egy 1856-ban alapított nagykanizsai kereskedő cég volt, amely gyarmatáru-forgalmazásban igen széles kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett, s fennállása során számos ipari beruházást is fundált.⁹ A cég első tulajdonosainak származását nehéz rekonstruálni. A Schwarz név tudvalevőleg nagyon sok korabeli zsidó család neve volt, így a név alapján nem könnyű eligazodni, s annak sokféle írásmódja is nehezíti a kutató dolgát. Későbbi születési, halálozási és egyéb adatokból feltételezhetjük, hogy arról a Schwarz nevű famíliáról van szó, amelynek Bernárd nevű tagja 1838 környékén költözött Kanizsára. Schwarz Bernárd ekkor 26 éves, foglalkozása szabó volt. Feleségül vette a kanizsai születésű Pollák Rozit, akitől több gyermeke is született, így az elsőszülött Samuel is.¹⁰ A későbbi iratokban csak Schwarz Samuként (1841–1890) nevezett személy volt az egyik megalapítója a Schwarz és Tauber nagykereskedő cégnek.¹¹ 1868-ban házasodott: a szintén jelentős helyi kereskedő családból származó Mayerhofer Idát (1849–1926) vette el.¹² A férj 1890. évi halála után özvegye egészen 1926-ban bekövetkezet ha-

láláig a kereskedő cég beltagja volt. A Schwarz-Mayerhofer házasságából három fiú született: Gusztáv, Ottó Károly.

A nagykereskedést az özvegy két első fiával, Gusztávval és Ottóval együtt vezette.¹³ Közülük Schwarz Gusztáv futott be fényesebb karriert. 1870-ben született, s 62 évesen, 1932-ben halt meg.¹⁴ Apja halála után került be a cégvezetésbe. A 19. század vége felé már állandóan felbukkan a neve a forrásokban. Schwarz Gusztáv vezetéknévét később Zalánra változtatta. Művelt, széles látókörű ember volt, aki ipari és kereskedő vállalatok alapításával, illetve egyéb gazdasági intézmények megszervezésével is sokat foglalkozott.¹⁵ Működése akciórádusza jelentősen túllépte a nagykanizsai határokat. Egyik létrehozója és alapítója volt a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztárnak, ahol a megalakult pénzügyintézet igazgató tanácsának tagjaként tevékenykedett. Nagy szerepe volt a Nagykanizsai Tárházak Rt. létrehozásában; 1897-ben a Kereskedők Testületének titkára lett.¹⁶ 1913-ban kereskedelmi tanácsosi címet kapott. Testvére, Ottó nagykereskedő és gyáros volt. A világháború előtti években elnöke volt a Nagykanizsai Kerületi Munkásbiztosítási Pénztárnak.¹⁷ Ő hozta létre Nagykanizsán az első világháború után Hoffmann Bernáttal közösen az 1924-ben alapított, 50-60 főt foglalkoztató Stella Kötő- és Szövőgyárat.¹⁸ A harmadik testvér, Károly az orvostudomány terén tevékenykedett.¹⁹

Kevesebbet tudunk a Tauberekről. Tauber Alajos 1844-ben született, s 1889-ben, 45 évesen halt meg. Okleveles mérnök volt. Nagy hasonlósága a két életpályának, hogy mindkettőjük felesége ugyanabból a családból származott. Tauber Alajos Mayerhofer Henriettet (1854–1932), vagyis a fent említett Ida nővérét vette feleségül.²⁰ Elképzelhető, hogy az egy familiából való házasodásnak köze van a közösen alapított kereskedő céghez. Kutatásaink során nem találtuk nyomát annak, hogy Alajosnak lett volna leszármazottja, így minden bizonnyal özvegye örökölte a közös cégben a tulajdonrészét, s tartotta is meg azt 1932. évi haláláig.

Az 1856. évi alapítás után lassan éledezett a Schwarz és Tauber. Az 1860–70-es évek különböző összeírásaiban még nem említik a jelentősebb kanizsai kereskedések között, de az 1880-as években már ismertek voltak a városban, hiszen hirdeteik állandóan megjelentek a helyi újságban. A cég széles értelemben vett fűszertermékekkel és tartós élelmiszerekkel kereskedett, amúgy a cégnyilvántartás szerint „*fűszer-és vegyes áru kereskedés*” volt. A nagykereskedelmi cég a századfordulóra országos méretekben is jelentős vállalkozássá vált. Hajórakományyszerűen szállították az árut Triesztig, amit aztán vasúton hoztak Nagykanizsára, ahonnan továbbvitték más városokba. Horvátországba és Boszniába is nagy mennyiségben exportáltak.²¹ A Schwarz és Tauber tevékenysége azonban nem korlátozódott a csak kereskedelemre. A Vág folyó völgyében, Kis-Szlatinán 1906-ban vettek egy papírgyárat, amit be is jegyeztek a Zala Megyei Cégbírószágon.²² Nem sokkal ezután megalapították a Vágvölgyi Papírgyár Rt-t. 1913-ban Triesztben rizshántoló gyárat,²³ majd később ugyanott juttatási részvénytársaságot is létrehozta.²⁴ Nagykanizsán a Kazinczy utca 2. szám alatt volt a fűszerkereskedésük, s ugyanott működtette a cég a dohány-nagyüzsdét is.²⁵ Pénzügyi kapcsolataik a grazi Escompte-Gesellschafthoz fűződtek.²⁶ Üzleti filozófiájuk alapja az volt, hogy nem várták meg a vevők megérkezését, hanem utazókat küldtek szét mindenhova termékeik megismertetésére.²⁷ A cég közkereseti társaságként működött. Látható, hogy a hajdan gyarmatáru kereskedelemmel indult vállalkozás portfóliója az idők során igencsak kiszélesedett. Hasonlóan más kanizsai nagykereskedelmi cégekhez, a Schwarz és Tauber tevékenysége is megtört az 1920. évi trianoni béke következtében. A vállalkozás a tulajdonosok idős kora és a rossz gazdasági körülmények miatt 1928-ban megszűnt.

A Pátria pótkávégyár megalapítása és építése

Az első sajtóhíradás a leendő gyárról 1905 júniusában jelent meg, amikor a cég a gyár-alapítási szándékát jelezte a városnak. Olyan kedvezményeket igényeltek a beruházáshoz, amit korábban mások is megkaptak. A Schwarz és Tauber kért egy telket a kórház mögötti belterületen, mivel úgy gondolták, hogy a várostól délre termelnék majd a cikóriát, amivel a szállítási költségeket alacsonyan lehetne tartani. Kértek még a várostól pótadó-elengedést, valamint az építkezéshez ingyen téglát. A városi képviselők azonban joggal kérdőjelezték meg a kedvezmények megadását utalva arra, hogy a város számára az egyenérték csak nehezen mutatható ki, hiszen a haszon a vállalkozóé, a pótadó elengedése miatt kisebb lesz a városi bevétel, s az egyedüli haszon a gyáripari munkások számának szaporodása. Kézzelfogható nyereség a város számára csak a 12 éves pótadómentesség után származik.²⁸ Két hónappal később, július végére annyit változott az alapítók igénye, hogy a korábban kért, s a város által adandó ingyen telek helyett inkább a Déli Vasút Társaságtól kívánták megvásárolni azt a telket, amely az állomástól délre, a Csengery út mentén fektült, s egyben azt kérték, hogy a telek helyett a város fizesse ki annak árát a Déli Vasútnak. Ezt a Városi Tanács gazdasági bizottsága nem javasolta, de fenntartotta az ajánlatát a 12 év pótadómentesség, valamint a 300 000 téгла átadására.²⁹ Később megenyhült a bizottság: augusztus végére a Társaság által időközben megvásárolt telek 7585 korona vételárából 2000 korona visszatérítését javasolta. Ugyanakkor feltételekkel is előálltak: a cikória termelésénél 150 hold esetében a városiak részesüljenek előnyben (ezt később 100 holdra redukálták), s előírták azt is, hogy a gyárban legalább 60 munkást kell tartósan foglalkoztatni.³⁰

1905 nyarán indult meg a beruházás, amely 1906 tavaszán fejeződött be. A gyár a Déli Vasút vonala mentén, a vasútállomástól délre, a Kazinczy és a Csengery út közötti területen helyezkedett el, mai számozását illetően a Csengery út 88. szám alatt. A gyárnak a várostól való jókora távolságára sokan panaszkodtak,³¹ viszont relatíve könnyen megközelíthető volt a Nagykanizsától délre található Somogyszentmiklós és Bajcsa falvakból.³² A megvásárolt telephely kezdettől fogva szűknek bizonyult, emiatt a Déli Vasúttól állandóan újabb és újabb ún. „*rakóhelyet*” kellett bérelni. Már 1905 októberében sor került az első rakóhely bérbevételére: az említett terület 7579 m² nagyságú volt.³³ A későbbiekben több hasonló módon bérbevett területről is van információnk.³⁴

A főépület egy nyers téglaeépítmény volt, a városi oldalon két víztorony emelkedett. Az úttal párhuzamosan fekvő főépület tetőzete eternit palával készült. A gyáron belül elkészültek a kiszolgáló épületek, raktárak, a szárító stb. Az igen impozáns főépületben 14 raktárhelyiség, 3 munkaterem, 4 lépcső és előcsarnok, 3 mosdó, 2 pörkölő, 1 aszaló (szárító) kamra volt. Ezek mellett az épületben rendeztek még be a munkások számára 2 étkezőt. Külön tető alatt, de a főépülethez kapcsolódott néhány kamra és műhely, egy malom és 4 iroda. A gyártelepen egyébként összesen hét épület volt. A helyben lakóknak állt rendelkezésre 7 munkás szoba, 1 padlásszoba, a szobákhoz kapcsolt 7 konyha, 4 kamra, 4 raktár és egy folyosó, amelyről az említett lakások elérhetők voltak. Külön tető alatt volt a gyártelepre bevezető kapusszoba. A gyártelep hátulján helyezkedett el 1 istálló, 1 kocsi-szín, 2 raktár és egy szoba. Külön épület volt a mérlegház, akárcsak a két kovácsműhely, valamint hozzákapcsolódóan 6 raktár.³⁵ Az épületeket persze nem egyszerre építették, felsorolásunk az 1905–1910 közötti beruházásokat és bővítéseket tartalmazza. Egy korabeli megjegyzés szerint az egész épületet egy „*barátságos ültetvény*” vette körbe.³⁶

A gyár-alapítók úgy tervezték, hogy a forgalom megkönnyítésére iparvágánnyal kötik össze a gyártelepet a Déli Vasúttal.³⁷ Mivel Nagykanizsa a Rotschild-csoporthoz tartozó

Südbahnak fontos központja volt, s a város amúgy is a Délnyugat-Dunántúl legnagyobb kereskedelmi bázisa volt, ezért a vasúton beszerzett nyersanyag, illetve a vasúton történő szállítás kézen fekvőnek tűnt. Az első években a vasútállomás és a gyártelep közti fél km-es szállítást közúton, szekerekkel bonyolították. Majd csak 1910-ben kötötte meg a Pátria a Déli Vasúttal azt a szerződést, amely szerint a Déli Vasút 13 300 koronáért vállalta a „Nagykanizsa állomás kihúzó vágányához csatlakozó. mintegy 270 m hosszú iparvágányt és az abból „A-váltóval” elágazó 100 méter hosszú csonka vágány” felépítését.³⁸ A szerződésben pontosan meghatározták az iparvágányhoz szükséges összes költséget (talpfa, vas stb.), kikötve, hogy az üzemeltetés már a Pátria költsége lesz.³⁹

A gyár átadása és a munka megkezdése 1906. április 15-én történt.⁴⁰ A gyáratvára a Földművelésügyi Minisztériumból is megjelent egy tanácsos,⁴¹ aminek azért volt jelentősége, mert a gyár komoly állami segínyt is kapott. 1906. április 17-től számított kilenc évre a kereskedelmi miniszter hozzájárulásával a Pátria az 1899. évi XLIX. sz. törvényben meghatározott állami kedvezményeket megkapta.⁴² A pótkávégyár házadómentességet is kapott: a gyári jellegű épületekre állandó adómentesség, míg a lakrészekre 1906-tól 1921-ig, vagyis 15 éves adómentesség járt.⁴³

A pótkávé előállításához katánggyökérre volt szükség. A növény termelése sokáig ismeretlen volt Magyarországon, holott Nyugat-Európa országaiban nemcsak a pótkávétermelés, hanem a zöldtakarmány szükséglet miatt is foglalkoztak vele.⁴⁴ A növény akkor került be a hazai gazdasági irodalomba, amikor a Franck révén a pótkávé fogyasztása kezdett terjedni, s felmerült a növény hazai termelésének lehetősége. A Nagykanizsa környéki termelés felfuttatásának szándékával jelentek meg felhívások a helyi sajtóban.⁴⁵ 1910-ben és 1911-ben a Zala című lap közölt ismertető cikkeket. Leírták, hogy a cikória jól beilleszthető a vetésforgó rendszerébe, jól bírja a soványabb talajokat is, s mind az agrárnagyüzemek, mind a kisgazdaságok esetében könnyen termelhető. A termelés megkedveltetésének, felfuttatásának komoly érve volt, hogy a cikória előállítása jelentős pénzügyi előnyökkel jár. Az 1890-es évek elején a Kassa környéki területeken magyar holdanként 120–150 mázsás eredmények születtek. 1910-es évek elején már Zala megyében és a környékén is voltak értékelhető kísérletek: Zalaszentmihályon magyar holdanként 142 métermázsa eredményt értek el, ami holdankénti 470 korona hozamnak felelt meg; Vas megyében 1909-ben 105–110 mázsa volt a termés magyar holdanként.⁴⁶

Mivel egyre több somogyi gazda termelt a nagykanizsai gyárnak, ezért nem véletlen, hogy 1910-ben a Somogyvármegye című lapban is jelent meg egy ismertetés a gazdasági előnyökről.⁴⁷ 1912-ben a Somogy megyében lévő piarista mernyei uradalom is elkezdett cikóriát termelni (igaz, nem a kanizsai, hanem a zágrábi gyárnak), ekkor még csak kísérleti jelleggel 1,75 kat. holdon, ahol végül 167 q termést értek el (ez felülmúlta az előbb említett zalai eredményeket).⁴⁸ A somogyi kisgazdáknak igen fontos volt a Pátriának termelhető cikória: az 1910-es évek elején egy holdnyi terület után akár 400 korona jövedelmet is elértek már.⁴⁹ Ez nagyobb volt, mint amit a különböző gabonafajták vagy a kukorica termelése adhatott. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a cikória termelése munkaigényes volt, gyakori trágyázást és mélyszántást, valamint kapálást feltételezett.

A Pátria termelése

A jól felszerelt gyár komoly jövő előtt állt. A gyár termelési kapacitása évi 17 000 q pótkávéra volt tervezve.⁵⁰ A cikória feldolgozásával a gyár az első üzleti évben kb. 6000 q, a második évben 6500 q pótkávét forgalmazott mintegy 450 000 korona értékben.

Mivel a hazai kereslet nagyjából évi 5%-kal emelkedett, így a Pátia tulajdonosai joggal számítottak arra, hogy növelhetik a termelést és az eladásokat. Schwarz Gusztáv úgy kalkulált, hogy az egy biztos piaci helyzetet jelente, ha a hazai 1000 vagonos szükségletnek a 10%-át ők tudnák gyártani, vagyis a 65 vagonos termelést 100 vagonra kellene emelni.⁵¹

A Pátia pótkávéjának bevezetése sikeres volt. Ehhez persze az is kellett, hogy a gyártmányok minősége megfelelő legyen. Ennek érdekében a cégvezetők hivatalos helyeken bevizsgáltatták a gyár termékét. 1907-ben az osztrák Belügyminisztériumhoz tartozó, bécsi „Chemisch-Mikroskopisches und Bakteriologisches Laboratorium Dr. Max und Dr. Adolf Jolless” intézmény megállapította, hogy a nagykanizsai pótkávé azokkal az összetevőkkel rendelkezik, amelyekkel szabvány szerint rendelkeznie kell.⁵² Szintén 1907-ben a Szilágyi Gyula műegyetemi magántanár vezette Magyar Királyi Államrendőrségi és Kereskedelmi Törvényszéki hites vegyész Nyilvános Vegykísérleti Állomása által elvégzett vizsgálat a Franck és a Pátia pótkávéját összehasonlítva arra következtetésre jutott, hogy nincs érdemi különbség a két termék között, az egyetlen lényeges eltérés a két termék színében van: a Francké sötétebb, a Pátiaé pedig valamivel világosabb. Nedvesség-, hamu-, nitrogén-, zsír- és rosttartalma nem mutatott jelentősebb eltérést.⁵³

A magas minőséget mutatják azok az elismerések is, amelyeket a gyár különböző versenyeken, kiállításokon három év alatt elnyert. Ezek az elismerések hozzájárultak a termékek külföldi vagy belföldi megismertetéséhez. 1908 elején Triesztben egy előkelő estélyen reklámversenyt nyert a gyár, amelynek nyereményét egy helyi közművelődési egyesületnek ajánlotta föl.⁵⁴ Két hónappal később egy temesvári élelmiszer-kiállításon a Grand Prix-t a Pátiaéknak ítélték oda.⁵⁵ 1909 nyarán a magyar tanítók ún. Eötvös Alapjától szereztek elismerést, ami azért volt fontos, mert az Eötvös Alap a Pátiaőről körlevelet bocsátott ki az összes magyar tanárnak, tanítónak, s rajtuk keresztül újabb támogatókat (fogyasztókat) lehetett szerezni. A közzétett levél felhívta arra is a figyelmet, hogy nemcsak minőségi kérdésről van szó, hanem arról is, hogy „...ez a minden ízében magyar gyár, magyar föld termeli az alapanyagot, amit a magyar kéz feldolgoz”.⁵⁶

Az értékesítés volumene gyorsan nőtt. Gyér forrásainkból is látható az törekvés, miszerint termékeikkel megpróbálták megcélozni a koncentráltabb munkástömegeket foglalkoztató nagyvállalkozásokat. Így kerültek kapcsolatba például az Esztergom-Szászvári Kőszénbánya Részvénytársasággal, amely az ország egyik igen nagy és sok helyen jelenlévő bányavállalata volt. A hazai szénbányászok ebben a korszakban általában a bányák mellett, koncentrált lakótelepeken éltek, amelynek élelmiszerellátása a bányavállalatok által szervezve történt. 1908-ban például a fent említett bányavállalat Sárísaőon lévő Annavölgyi bányagazgatóságára szállíthattak 300 kg pótkávé.⁵⁷ De a kisebb iparosok és kereskedők is fontos láncszemei voltak az országon belüli terjeszkedésnek. 1908-ban például a Ceglédén működő Gombos Pál és Fiai ügyvezetője azt írta, hogy „...Franck készítményét majd nem teljesen kiszorítottuk, úgy annyira, hogy külön embert küldött ki, megtudni, mi az oka, hogy ily csekély a mennyiség”.⁵⁸ A sikerek következtében a gyár foglalkoztatása gyorsan nőtt. A várossal kötött szerződésben 60 ember foglalkoztatását vállalták, ám a gyors piaci terjeszkedés révén ezt jóval túl tudták lépni. 1908-ban már 140–160 között mozgott a Pátia dolgozóinak száma, amivel a legtöbb embert foglalkoztató nagykanizsai üzemnek számítottak. A munkászekek szaporodása ugyanakkor a városi kisipar és a kiskereskedelem fejlődésére is jó hatással volt.

A gyárnak a világ legerősebb pótkávégyártója ellenében kellett talpon maradnia. A Pátia működése során gazdasági szempontból három súlyos probléma merült föl.

1. *A Franck-cég erőszakos és ellenséges tevékenysége.* Elég későn ébredt a nagy német óriás, de aztán belelendült, bár valószínűleg alábecsülték a Pátia erejét. A kezdeti lépések

egyikeként a Franck 1906-ban több alkalommal a helyi sajtóban több hasábos leírást adott saját működéséről. Ebben bemutatták magyarországi működésüket, a kassai gyárat, az ott dolgozó munkások számát, valamint számos esetben egyéb reklámokban felhívták a figyelmet a Franck-gyár termékeire, azok finomságára.⁵⁹ Ettől nyilván azt várták, hogy a vevők nem fognak eltántorodni a cég ismert és megszokott termékeitől. Minden hirdetésükben ott szerepelt a kassai gyártás ténye, miszerint az magyar termék. A cégnek joga volt a magyar címet is használni. Ettől még a Pátria pótkávégyár jól tudta terjeszteni termékeit, s a helyi sajtóban megjelentekkel próbálták átszoktatni a vásárlókat a hazai termékre. Ennek alapját a Schwarz és Tauber gyarmatáru-kereskedésben kialakított hálózata biztosította.

A Pátria gyors sikerei miatt a Franck-konzern egyre tisztességtelenebb eszközökhöz folyamodott. 1906 decemberében Kamenkovics Lajos ügynökükkel szekérdéréknyi röplapot küldtek Nagykanizsára. Ezeket a papírokon pontosan ugyan nem megnevezve, de egy magyarországi pótkávégyár termékeit tüntették fel meglehetősen negatív előjellel. Mivel a Franck-gyáron kívül az országban csak a Pátria termelt pótkávét, így nem volt nehéz kitalálni, hogy melyik gyárról van szó. Végül is a nagykanizsai rendőrség megakadályozta a röplapok terjesztését. Az ellenőrzés alkalmával kiderült, hogy nem volt rajtuk a nyomda impresszuma, márpedig anélkül semmilyen dokumentumot nem lehetett forgalomba hozni Magyarországon, így aztán lefoglalták a röplaphalmazt, Kamenkovicsot letartóztatták, s megindították Franckék ellen a bűnvádi eljárást.⁶⁰

Amivel a Franck nem számolt, az a hatalmas nemzeti felbuzdulás volt. Több szintje volt a társadalmi felháborodásnak. Egyrészt elementárisak voltak a helyi hatások. A két helyi lapban, a Zalában és a Zalai Közlönyben méretes cikkek jelentek meg a Franck-gyár akciójáról. A Zalában azt írták, hogy itt nemcsak egy gyárról, hanem a kolosszusnak a magyar ipar elleni támadásáról van szó. Világosan érzékeltették, hogy az elfogadott gazdasági-és közerkölcssel szembeni tett volt a multi akciója. Másrészt bojkottra szólították fel a magyar fogyasztókat a Franck-kávépótlék iránt, „*Hadd tanulja a saját kárán, hogy ne bántsd a magyart!*”⁶¹ Három nappal később a Zalai Közlöny „*Meddig tűrjük?*” címmel zúdított támadást a Franck nyakába, leírva, hogy a magyar ugyan birkatürelméről híres, s évtizedeken keresztül tűrte az osztrákok tevékenységét, de ennek is van egy határa. A cikk szerint a Franck legnagyobb baja az volt, hogy a Pátria terméke minden téren versenyképes volt, s ezzel szűkültek a piacai. Úgy vélték, hogy „*A Heinrich Franck Söhne ... piszkálja, gyalázza a magyar ipart.*” Érdekes a felhívása a lapnak: „*Magyarország kereskedői! Mutassátok meg, hogy a nemzeti ügyet nem áruljátok el! Dobjátok ki az osztrák cég utazóját!...bojkott alá a német gyártmányt!*”⁶²

Másrészt a Pátria az ellentámadás során fel tudta használni a Soproni Kereskedelmi- és Iparkamara intézményét is. A Kamara bepanaszolta a Franck-céget a minisztériumnál. Azt állították, hogy a Franck a nyugat-magyarországi pótkávé-forgalmazás alkalmával nem is a (magyarországi) kassai, hanem a linzi, vagyis az osztrák gyár termékeit forgalmazza. Ez esetben viszont nem jogosult a magyar címer használatára. A kamara kérte az osztrák cég termékeinek teljes bojkottját, hiszen azok megsértették az ipartörvény 56. §-át.⁶³ A Franck persze nem akármilyen ellenfél volt. Nem véletlen, hogy a kereskedelemügyi miniszter jó néhány hónappal később arra hívta föl a Kamara figyelmét, hogy jobb lett volna, ha inkább az elsőfokú iparhatóságához fordul, s nem a minisztériumhoz.⁶⁴ Ezzel az ügy lényegében intézményesen el lett kenve, nem tudunk következményről. Ugyanakkor a Schwarz és Tauber kihasználta minden lehetőséget a Franck befektetésére, azok tevékenységéről sokszor hamis információkat közöltek. 1907-ben például Hegedűs Lóránd, a GyOSz elnöke írta meg a cégnek, hogy állításai valótlanok a Franck-cégről.⁶⁵

2. *A nyersanyagellátás.* A nagykanizsai pótkávégyár működtetéséhez meg kellett szervezni a nyersanyagellátást. Magyarország pótkávé-szükségletéhez évente körülbelül 100 000 q cikóriára volt szükség. A Pátria tervei között egyértelműen a hazai cikóriatermelés felfuttatása szerepelt. A környék uradalmaival és gazdáival próbáltak szerződéseket kötni a termelésre vonatkozóan. A gyár egyrészt ügynökök révén próbálta elérni a termelőket, másrészt pedig újságokban tette közzé a cikória termelés lehetőségét, potenciális előnyeit. A gazdák pontos útmutatót kaptak a cikória termelésére vonatkozóan.⁶⁶ Anyagiilag is megérte nekik, hiszen „...egy katáng-gyökérrel beültetett hold földje részére minimum nettó K 200. – jövedelmez, míg 1 hold búzaföld, legjobb esetet véve, K. 130-140. – jövedelmez.”⁶⁷ Kezdetben azonban még nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű hazai cikória, ezért drága, főleg német és osztrák importból kellett a kezdeti hiányt áthidalni. A nagykanizsai gyár 1907-ben 11 000, 1908-ban 12 000 q nyers katánggyökeret dolgozott fel, de a szárítók akár 20 000 q feldolgozására is elegendőek voltak.⁶⁸ A hazai cikóriatermelés növelése érdekében termékbemutatókat szerveztek, gazdákat vezettek körbe a gyárban, termékiállításokon vettek részt, mondhatnánk, a modern vállalati marketing számos elemét alkalmazták.⁶⁹

3. *A termelés költségei.* Ránk maradt egy Schwarz Gusztáv által készített kalkuláció arra vonatkozóan, hogy ha a gyár 100 vagonos (vagyis 10 000 mázsás) pótkávétermelést érne el, azt mekkora költségtételek mellett érhetné.

1. táblázat. A Pátria pótkávégyár 10 ezer mázsás termelése esetén jelentkező költségtételek

1. table. Costs of the Pátria ersatz coffee factory in case of production level equals 1000 tons

A költségtétel neve	A kiadás összege (koronában)
11 800 q szárított katánggyökér	236 000
Egyéb segédanyag	120 000
Munkabérek	48 000
Általános üzembelátás	70 000
Utazási költség	40 000
Fuvardíjak	40 000
Egyéb, előre nem látható költség	10 000
Összes költség	564 000

Forrás: MNL OL. PMBK Projektumok. Z 40. Fasc. 53. No 977. Banki jelentés, 1908.

A kalkuláció szerint a 10 000 mázsás gyári termelés utáni összes bevétel mázsánkénti 70 koronával számolva mintegy 700 000 korona lehet, így a Pátria tiszta haszna 136 000 koronára rúghat. A kalkuláció világos, tegyük hozzá, hogy a korabeli gazdasági rendszer a kiszámíthatóságon alapult.⁷⁰ Az is lényeges azonban, hogy egyes költségelemek tovább faraghatók. Az első években nagy összeget vitt el a piacra történő bevezetés. Ez az utazások rovathoz kapcsolódik, a kereskedelmi ügynököt nevezték abban a korban utazónak. Nekik kellett felhajtani azokat a kereskedőket, akik hajlandóak voltak a Pátria termékeit forgalmazni. Az ügynökök – ha kellett – saját fogatukon utaztak, ami a gyorsan emelkedő széna és zabárak mellett nem volt kifizetődő. Az első évek után azonban már bejáratódtak ezek a csatornák, így hosszú távon a kiadások mérséklésére esély nyílt. Egy másik lehetőség is kínálkozott a kiadások csökkentésére: ha a külföldi beszerzéseket terhelő drága fuvar helyett egyre inkább a helyi termelőktől tudnak növekvő mennyiségben felvásárolni katánggyökeret, az szintén javíthatta volna a gyár jövedelmezőségét.⁷¹ A 20. század eleji infláció emelkedése ugyanakkor nem segítette a termelést, hiszen a termeléshez szükséges segédanyagok ára is drágult, ami emelte a költségszintet.⁷²

Az előremenekülés lehetősége és a Pátria átszervezése

Az előremenekülési stratégiát egy érdekes ötletre alapozták, de abban a magyar gazdaságban megfigyelhető általános tapasztalatok sokat segítettek. Ez volt az a korszak, amikor a korábbi hazai alapítású, általában családi alapon szervezett vállalkozások fennmaradása és fejlődése egyre-másra a részvénytársasággá való átszervezést feltételezte. A vidéki nagykereskedés tőkéje lehetővé tette, hogy a gyár elinduljon, működjön és fennmaradjon, de a piaci versenyben való helytállás már nagyobb tőkeerőt feltételezett. 1908-ban már megjelentek azok a hírek, hogy a Pátriát a tulajdonosok részvénytársasággá akarják átszervezni, amivel friss tőkét akarnak bevonni. Az átszervezés mögöttes gondolata az volt, hogy meg kellene próbálni azokat a fűszerkereskedőket részvényvásárlásra bírni, akik a Pátria termékeinek forgalmazásában amúgy is részt vettek. Ezáltal érdekeltté lehetne tenni őket a forgalom növelésében, hiszen kettős haszonhoz jutnának. Schwarz szerint erre cseh, szlovén és rutén vállalatok mutattak jó példát. Ugyanez merült fel a hazai fogyasztási szövetkezetek részéről is, a vállalkozó tehát joggal bízott a hazai nemzeti érzésekben.⁷³ E célból merült fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank bevonása is, hiszen annak belépésével óriási előnyökhöz juthatott volna a Pátria, főleg azért, mert lehetővé vált volna, hogy a bank igen kiterjedt ipari vállalatai a Pátria termékeit vásárolják meg.⁷⁴ Ezek bekapcsolása a forgalmazásba jelentős keresletnövekedést eredményezhetett volna. Mindenesetre a banki felmérés 1909 nyarán a vállalatot 8% tiszta profitot egészen biztosan hozó céggként írta le.⁷⁵

Schwarz Gyula erőfeszítései a PMKB bevonására végül is nem jártak sikerrel. A cég továbbfejlesztése, üzletkörének bővítése viszont lassan már meghaladta a két kereskedő anyagi lehetőségeit, így joggal merült föl a részvénytársasági formába való átszervezés megindítása. A jól működő vállalkozás iránt érdeklődött a helyi Franz Lajos Fiai cég is, amely a város villamos áram szolgáltatását végezte, s amelynek marburgi központtal kiterjedt érdekltségei voltak más városokban is. Az átalakítás élén a Kaszinó elnöke, újnepi Elek Erő állt.⁷⁶ Jó fél év után 1909. június 29-én tartotta alakuló közgyűlését a társaság. A részvénytársaság alaptőkéje 900 000 korona volt, amit 9000 darab 1000 forintos részvény kibocsátásával hoztak össze. A Társaság elnöke gróf Batthyány Zsigmond muraszombati nagybirtokos és egyben országgyűlési képviselő lett.⁷⁷ Az alapítók és a részvényesek között számos ismert személyt és intézményt találunk. Emeljük ki közülük Jeszenszky Pál OMGE titkárt, a fiumei Kereskedelmi Részvénytársaságot, a Zala Megyei Gazdasági Takarékpénztárat, Virág tanácsost a Kereskedelmi Minisztériumból. Nagykanizsáról a legismertebb alapító dr. Franz Rudolf nagyiparos, illetve a már említett marburgi központú Franz Lajos Fiai cég voltak. A részvénytársasággá alakulás után egyelőre a Schwarz és Tauber befolyása is megmaradt a cég irányításában.⁷⁸

Az átalakult Pátria új vezetése is hamar szembesült a piaci versennyel, s a nyomott árakkal. Úgy vélték, hogy az eddigi háborúskodással szemben sokkal gyümölcsözőbb lehet, ha együttműködési megállapodást kötnek a piacvezető Franck-vállalattal. Másfél hónappal a részvénytársasággá alakulás után közzé tették azt a hírt, miszerint a Pátria bevonja érdekkörébe a Franckot.⁷⁹ Azt remélték, hogy a gyár fejlődése ettől nagyobb lendületet kaphat. Ez egy kartellszerű megállapodás volt, ahol a Franck azt vállalta, hogy külföldi és hazai üzleteivel segíti a Pátria működését. A költségcsökkentés miatt a kassai és a nagykanizsai üzletvezetőséget összevonták. Úgy vélték, hogy az együttműködés hatására a reklám-és az értékesítési költségek apasztása a jövedelmezőséget gyorsan növelheti.⁸⁰

Újabb másfél hónap múlva már arról szóltak a sajtóhírek, hogy a Pátria ebben a formában befejezte működését, s a gyárépületet és a berendezéseket a világ legnagyobb kávé

cége, a Franck Henrik és Fiai megvette, s 1909. szeptember 1-jétől leltár mellett átvéve már a Franck kezében fog termelni a gyár.⁸¹ Az új céget 1909. szeptember 1-jei dátummal bejegyezte a Cégbíróság. Az új vállalkozás neve „*Pátria nagykanizsai pótkávégyár Schwarz és Tauber utódai*” lett.⁸² A gyár továbbra is üzemelt, hiszen erre a várossal kötött szerződés is kötelezte. Mindenesre úgy tűnik, hogy az 1909. évi átalakulás nem tett jót a termelésnek. Egy 1910. évi forrásból tudjuk, hogy a régi és új vezetői között feszült volt a helyzet. A régi vezető, Josifovics Milivoj tevékenységét gyanúsán nézték az újak. 1910. január elején azért bocsátottak el a gyárból munkásokat, mert közülük többen újév napján elmentek a régi vezető lakásához és Isten áldását kívánták rá.⁸³

Kérdés persze, miért is vette meg a Franck-konzern a nagykanizsai gyárat? A Franck kapacitásaival tökéletesen el tudta látni pótkávéval a térség fogyasztóit.⁸⁴ Erős a gyanúnk tehát, hogy a korabeli (s mai) kapitalizmus egyik típusmegoldásával állunk szemben: az erősebb felvásárolja kisebbet, majd megpróbálja folyamatosan elsorvasztani az üzemet, s csak azt hagyja meg belőle, amit be tud illeszteni a gyártási és értékesítési rendszerébe. Ez nem volt újdonság a korabeli Magyarországon sem. A piacfelvásárlási vélekedésünket támasztja alá, hogy Franck-cég 1910 elején „*üzemreduktiót*” kért a várostól, vagyis azt, hogy a Schwarz és Tauber által korábban 60 főre vállalt foglalkoztatást a város engedje meg átmenetileg 20 főre levinni. Ennek okaként arra hivatkoztak, hogy az 1909. évi átalakulás során a régi vezetés már nem foglalkozott az értékesítéssel a korábbiaknak megfelelően, s így jelentős nyersanyag és félkészgyártmány halmozódott föl. Azt ígérték, hogy ha javulnak az értékesítési lehetőségek, akkor megpróbálják a gyárat újra felfejleszteni.⁸⁵ Nagykanizsa város tanácsának pénzügyi bizottsága rá is bólintott a kérelemre. Am a korabeli sajtó éber volt. 1910. február 24-én jelent meg a Zalában egy cikk a Pátriáról, „*Egy gyár végelgyengülése*” címmel. Ebben – szinte oknyomozó módon – részletesen feltárták a hátteret.⁸⁶ Ráműtöttek arra, hogy a Franck fél év alatt számos jelét adta annak, hogy a Pátriát meg akarja szüntetni. Kiderült, hogy a raktárakban való hatalmas készlet hazugság: összesen 275 mázsa nyersanyag volt elraktározva, amiről azt írták, hogy ha akarják, 24 óra alatt el tudják adni. Kiderült az is, hogy az „*üzemredukálást*” már végre is hajtották, nem foglalkozva a várossal: a korábbi 140-160 fős csúcslétszámmal szemben már csak mintegy 30-an dolgoztak a vállalatnál. A gyárat azért tartották meg, mert a szárítót ki tudták használni, s nem utolsósorban azért, mert minden vagon katánggyökér után jelentős állami visszatérítést kaptak. S az sem volt elhanyagolható, hogy Nagykanizsa környékéről 20–30 fillérrel olcsóbban vásárolhatták fel a gazdáktól a katánggyökeret, mint Zágráb vagy Kassa vidékén. Mindezek alapján joggal gondolhatták, hogy a Pátria sorsa a lassú megszüntetés lesz.⁸⁷

A nagykanizsai Franck-cégnél nagy volt a riadalom a Zala cikke nyomán, hiszen Nagykanizsa város meg akarta vonni a kedvezményeket, s még a magyar állam is kilátásba helyezte a kedvezmények megszüntetését. Nem tudjuk, hogy a nagy társadalmi felháborodás, vagy a lassan bontakozó háborús felkészülési konjunktúra keresleti oldala, vagy más volt az oka, de tény, hogy a Franck 1910-11 során változtatott az üzletpolitikáján, s felhagyott a kanizsai vállalatsorvasztó tevékenységével. 1910 nyarán a Pátria a várostól nyersanyagraktár építésére kért engedélyt. Ősszel már úgy hirdette magát a helyi sajtóban, hogy a „*...pótkávégyár szakértő átalakulás után ismét régi rendes üzembe van helyezve s összes gyártmányait ma már javított minőségben hozza forgalomba*”.⁸⁸ 1911 tavaszán új Pátria-terméket vezettek be a piacra, mégpedig a „Bivaly” márkanévű pótkávé ajánlották a háziasszonyok figyelmébe.⁸⁹ A háború előtti években felfuttatták a termelést, amiben nagy szerepe volt a Dürr Vilmos igazgatása alatt végzett fejlesztéseknek.⁹⁰ A termeléshez eleinte még mindig külföldről hozták a cikóriagyökeret, de 1910-ben már egyre több hazai

gazda is szállított a gyárnak.⁹¹ 1911-ben a helyi sajtóban hirdetések útján próbáltak munkásokat toborozni a pótkávégyárba.⁹²

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a Schwarz és Tauber pótkávégyár helyi és állami támogatásokkal a háta mögött sem bírta a piaci versenyt, s a cég pár év működés után a világ legnagyobb kávégyártójának tulajdonává vált. A Zala megyei cégbíróságon a „*Patria Nagykanizsai Pótkávégyár Schwarz és Tauber*” céget 1909. október 2-án törölték.⁹³ Az új tulajdonos kezében a nagykanizsai pótkávégyár a világgazdasági válságig működött, amikor is megszüntették a termelést, s a gyár épületeit a továbbiakban raktárként hasznosították. Mára a volt központi gyáregület utcafronti része lakásokat rejt, akárcsak az 1922-ben mellé épített volt irodaházi épület. Mellettük van még ezekre merőlegesen álló földszintes épület, amely korábban a Pátia vezetőinek lehetett a szolgálati lakása.⁹⁴ Ennyi maradt a hajdani sikeres gyárból.

Jegyzetek

1. Lásd: 100 Jahre Franck (1928).
2. Török Róbert (2011): 198. p.
3. Abaúj-Torna és Kassa (1896): 239. p.
4. http://www.albert-gieseler.de/dampf_de/firmen1/firmadet14314.shtml
5. Kaposi Zoltán (2011): 280. p.
6. Lásd: Thirring Gusztáv (1912): 309. p.
7. Kaposi Zoltán (2012): 92. p.
8. Hivatalosan: Patria Nagykanizsai Pótkávégyár Schwarz és Tauber. Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Zala Megyei Levéltára (a továbbiakban ZML). Nagykanizsai Törvényszék. Cégbíróság. (továbbiakban NT.) II. 277. No. 200.
9. Tarnóczy Attila (2010): 336. p.
10. MNL ZML IV. 102/C. A Zala megyei zsidóság összeírása, 1848. Nagykanizsa.
11. Zalai Közlöny, 1890.
12. Mayerhofer Sándor kereskedő lányáról van szó.
13. Zalai Közlöny, 1926. április 16.
14. Zalai Közlöny, 1932. november 4.
15. Felsorolásukat lásd alább.
16. Zalai Közlöny, 1897. május 8.
17. Zala, 1913. január 5.
18. Tarnóczy Attila (2010): 944. p.
19. Zalai Közlöny, 1926. április 16.
20. Budapesten van eltemetve, a Kozma utcai temetőben.
21. Korábbi cég átviteleként 1874-ben került be cégbírósági anyagba. MNL ZML. NT. I. 3. 3.p.; illetve a leíráshoz: Zalai Közlöny, 1928. november 4.
22. MNL ZML NT. II. 278. 201.p.
23. <http://holmi.nagykar.hu/irasok/4583/1.html>
24. Zala, 1913. február 12.
25. Címtár (1906): 102–103.p.
26. MNL Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank iratai (továbbiakban PMBK). Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977.
27. Blankenberg Imre (1929): 297. p.
28. Zalai Közlöny, 1905. június 17.
29. Zalai Közlöny, 1905. július 29.
30. Zalai Közlöny, 1905. augusztus 26.
31. Zalai Közlöny, 1906. március 3.

32. Ehhez lásd: Kardos Ferenc (2013).
33. Budapesti Fővárosi Levéltár (továbbiakban BFL). XI. 1035. Pátria Pótkávégyár iratai. 1905. október 5.
34. Lásd például: BFL XI. 1035. 1910. december 20.
35. BFL. XI. 1035. 1909. június 4.
36. Zalai Közlöny, 1906. március 19.
37. Kanizsáról három fő irányba (Budapest, Bécs, Trieszt) korán, már 1865-re kiépült a vasút.
38. BFL. XI. 1035. 1910. augusztus 29.
39. Ugyanott.
40. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
41. Zala, 1906. április 24.; illetve Zalai Közlöny, 1906. április 28.
42. Zala, 1906. augusztus 4.
43. BFL. XI. 1035. 1909. június 4.
44. Hreblay Emil (1896): 1373–1374.p.
45. Nagykanizsa, 1908. február 26.
46. Zala, 1911. február 12.
47. Somogyvármegye, 1910. október (30. szám).
48. Tóth Tibor (1976): 225.p.
49. T. Mérey Klára (1997): 11–12. szám, 53-57.p.; lásd még: Újváry Imre (1914): 305.p.
50. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
51. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
52. MNL OL PMKB. Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Dr. Max és Dr. Jolles jelentése.
53. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Szilágyi Gyula jelentése, 1907.
54. Zala, 1908. február 26.
55. Zala, 1908. április 28.
56. Az eset leírása: Zala, 1909. június 3.
57. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. 1908. november 25.
58. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. 1908. december 1.
59. Zala, 1906. augusztus 19.; Zala, 1907. május 19.
60. Zala, 1906. december 12., illetve 1906. december 13.
61. Zala, 1906. december 13.
62. Zalai Közlöny, 1906. december 16.
63. Zala, 1908. július 9.; illetve Zala, 1908. július 10.
64. Zala, 1908. november 20.
65. Említi: Josifovics Milivoj. Lásd: Zala, 1910. április 1.
66. Lásd például a felhívások közül: Zala, 1908. február 27.
67. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Jelentés, 1908.
68. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Tájékoztató, 1908.
69. Lásd Zala, 1908. február 26.; Zala, 1908. március 3.; Zala, 1909. január 13. stb.
70. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
71. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
72. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató. 1908.
73. MNL OL PMKB Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Tájékoztató, 1908.
74. Lásd: Botos János (1991) művét.
75. MNL OL PMKB. Projektumok Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentés, 1908.
76. Zalai Közlöny, 1908. október 28.
77. Zala, 1909. május 25.
78. Szentesi Lap, 1909. május 9.
79. Zalai Közlöny, 1909. július 12.
80. Zalai Közlöny, 1909. július 20.
81. Zalai Közlöny, 1909. augusztus 30.
82. MNL ZML. NT. II. 322. 277. p.
83. Zala, 1910. január 18.

84. Lásd: Török Róbert (2011): 209. p.
 85. Zala, 1910. február 4.; illetve Zalai Közlöny, 1910. február 8.
 86. A cikkhez a régi vezető, J. Milivoj is adott át adatokat. Lásd: Zala, 1910. április 1.
 87. Zala, 1910. február 24.
 88. Zala, 1910. október 9.
 89. Zala, 1911. április 30. A terméket egy éven át folyamatosan hirdették.
 90. Zalai Közlöny, 1910. december 25.
 91. T. Mérey Klára (1997): 54. p.
 92. Zala, 1911. október 22.
 93. MNL ZML. NT. II. 277. 200. oldal.
 94. Tarnóczky Attila (2010): 228–230.

Felhasznált irodalom

- 100 Jahre Franck (1928): 100 Jahre Franck 1828-1928. Ludwigsburg. Heinrich Franck Söhne
 Abaúj-Torna és Kassa (1896): Magyarország vármegyéi és városai. 1. kötet. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. (Szerk. Borovszky Samu–Sziklay János.) Budapest.
 Botos János (1991): A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Budapest.
 Blankenberg Imre (1929): Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa. (Szerk. Barbarits Lajos). Budapest.
 Címtár (1906): Nagykanizsa r. t. város lak- és czim jegyzéke Nagykanizsa város szabályrendeleteinek gyűjteményével és Nagykanizsa város térképével (Szerk. és kiadta: Füredi János). Nagykanizsa.
 Hreblay Emil (1896): A katáng termelésének jövedelmezősége. Köztelek (5. évf.). 1896. 9. 23.
 Kaposi Zoltán (2011): Der Aufholprozess der Oberungarischen region in dem Zeitalter der Zollunion (1850–1914). In: *Economia Regionala: Ipostaze rurale si urbane*. Cluj-Napoca, 2011. PUC. 269–282. p.
 Kaposi Zoltán (2012): Iparosodás agrártérségben. A gyáripar kialakulása Nagykanizsán a 19–20. század fordulóján. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. VII. évf., 2012. 1–2.
 Kardos Ferenc (2013): Bajcsa története 1850–1945. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945. (Szerk. Kaposi Zoltán). Nagykanizsa, 2013. (Megjelenés alatt.)
 Tarnóczky Attila (2010): Hol, mi? Kanizsai házak és lakói. In: www.nagykar.hu Használt változat: 2010. áprilisi letöltés.
 Thirring Gusztáv (1912): A magyar városok statisztikai évkönyve I–II. Budapest.
 Tóth Tibor (1976): Az ipari növények termesztése a századforduló mernyei uradalmában. In: *Somogy megye múltjából* 7. (Szerk. Kanyar József). Kaposvár.
 T. Mérey Klára (1997). Nagykanizsa a kapitalizmus korában, különös tekintettel Trianonra. *Pannon Tükör*, 1997. 11–12. szám, 53–57. p.
 Török Róbert (2011): Adalékok a Franck Henrik és Fiai rt. történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* (LII. évf.) 2011. 1–4. 195–215. p.
 Újváry Imre (1914). *Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet*. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Somogy (Szerk. Csánki Dezső). Budapest.
 A korabeli gazdag sajtóanyagból felhasználtuk helyi Zala, a Zalai Közlöny, és a Nagykanizsa, illetve a Somogyvármegye és a Szentesi Lap cikkeit.